

АРХІТЕКТУРНА ТА МІСТОБУДІВНА СПАДЩИНА

УДК 719.061.2(477.43)

ТОМІЛОВИЧ Л.В., ЄРЗІНА І.В.,
ГАЙДА М.П., ФІЧУК Е.В.

Проблеми дослідження та збереження об'єктів культурної спадщини смт. Сатанів (Хмельницька обл.)

Стаття присвячена історико-містобудівним дослідженням одного з найстародавніших населених пунктів Поділля – Сатанова, котрий вперше згадується у письмових джерела вже на початку XV ст. Першим етапом такого вивчення є натурні дослідження, які передбачають перевірку наявності та сучасного технічного стану об'єктів культурної спадщини, що перебувають на обліку, виявлення тих об'єктів, що мають історичну, архітектурну, культурну цінність та заслуговують взяття на державний облік, а також аналіз традиційного середовища історичного населеного місця. Результатом цієї роботи став історико-архітектурний опорний план з визначенням меж та режимів зон охорони пам'яток, а також історичного ареалу смт. Сатанів.

Ключові слова: інвентаризація, Сатанів, Поділля, культурна спадщина, традиційне середовище, пам'ятки.

Сатанів – селище міського типу Городоцького району Хмельницької області. Розташоване у 55 км на південний захід від обласного центру, на високому лівому березі р. Збруч.

Інвентаризація об'єктів культурної спадщини смт. Сатанів виконувалась як етап роботи «Історико-архітектурний опорний план смт. Сатанів Хмельницької обл. з визначенням меж та режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів» у червні 2013 р.

Розташування на перехресті стародавніх шляхів та природний чинник – сприятливий клімат і родючі землі, зумовили заселення території, яку нині займає смт. Сатанів та його околиці з давніх часів.

Ранні етапи історії селища важко піддаються реконструкції через майже повну недослідженість

Міська брама. XV–XVIII ст., вул. Бузкова, 13.

його території з археологічної точки зору. Стисло історію Сатанова можна викласти в наступних етапах його містобудівного розвитку:

I етап – період від появи на території Сатанова поселень (найбільш раннє, відповідно до археологічних джерел, – доби неоліту, а також є поселення трипільської культури доби енеоліту, бронзового часу, скіфського, черняхівської культури, давньоруської доби) до сер. XV ст. можна виділити в окремий, **I етап містобудівного розвитку Сатанова**. Він характеризується існуванням на його території невеликих поселень нерегулярного розпланування, переважно неукріплених, хоча ми не можемо виключати існування давньоруського городища на тому місці, де пізніше був зведений мурований замок. Проте, підстави стверджувати це напевно можуть дати лише археологічні дослідження. Судячи з усього, спадкоємності ці поселення, різночасові та належні до різних археологічних культур, не мали (окрім вищезгаданого зв'язку гіпотетичного давньоруського та литовського періодів). Проте територія сучасного смт. Сатанова з давніх часів і з невеликими перервами в істо-

Північно-східна вежа замку. XVI–XVIII ст.

ричному розвитку була заселена завдяки сприятливим топографічним, економічним та стратегічним умовам.

II етап – середина XV – кінець XVI ст. – визначений як наступний, другий етап містобудівного розвитку Сатанова. У цей час було зведено перші муровані укріплення замку, від яких залишилась кругла вежа. Поява укріплень може бути пов'язана як з боротьбою за Поділля між Польською Короною та Великим князівством литовським (далі – ВКЛ), так і зі зміною геополітичної ситуації на південно-східних околицях ВКЛ та Польщі в останній третині XV ст., яка зумовлена початком систематичних походів кримських татар на ці землі. Можемо припустити, що замок займав усю площу того ж узгір'я, на якому знаходиться його наступник, а на південь і південний захід від нього розташовувалось місто, розміри й межі якого на даний час неможливо визначити через брак джерел.

III етап – період з кінця XVI – до середини XVII ст., який можна визначити як час одного з найбільших за всю історію Сатанова піднесенень – в економічному, стратегічному та містобудівному аспектах. Саме у цей час було зведено п'ятикутний замок з мурованими пунтоне (п'ятикутними у плані баштами, зверненими гострим кутом у напільний бік, що мали кілька ярусів і терасу, де розміщувалися гармати). Тоді ж місто, розташоване на південь та південний захід від замку було обнесене мурами з в'їзними вежами-баштами з напільного боку та частоколом з боку річки. В означений період тут було зведено синагогу оборонного типу, дві церкви, костел. Беручи до уваги місце розташування зазначених вище збережених архітектурних об'єктів, саме на цей час припадає формування містобудівної структури Сатанова, що у загальних рисах збереглася до нашого часу, окрім того воно обросло передмістями, що отримали назви від храмів, розташованих на їхній території –

Кругла вежа. XV ст.

Спасівка, Юринці, Покровка, Богословка та ін. Також (неподалік від містечка) розбудовується й Свято-Троїцький монастир.

IV етап припадає на другу половину XVII – початок XVIII ст. і характеризується кількарізними руйнуваннями міських і замкових укріплень, визначних архітектурних споруд як у місті, так і його передмістях, різким зменшенням населення, економічним занепадом, що пов'язується з численними війнами, які точилися у цей період на території Поділля.

V етап – з початку і до кін. XVIII ст. – відзначився відродженням економічного та стратегічного значення Сатанова. Було відновлено укріплення міста та замку, відремонтовано та відбудовано більшість визначних споруд, які постраждали у попередній період. Суттєво перебудований Свято-Троїцький монастир, більшість збережених споруд якого набули рис бароко саме у середині – другій половині XVIII ст.

VI етап – кін. XVIII – перша половина XIX ст.; характеризується економічною стагнацією, пов'язаною з включенням Поділля до складу Російської імперії у 1793 р., наслідком чого стало розірвання традиційних комерційних зв'язків між Поділлям та Галичиною, поширенням несприятливих економічних умов у так званій межі осілості, в якій опинилося і Поділля, конфіскації на деякий час Сатанівського маєтку у його власників після листопадового повстання 1830–1831 рр. тощо. Значних змін у планувальній структурі та архітектурно-просторовій композиції містечка у цей час не зафіксовано.

VII етап – друга половина XIX – початок XX ст.; відзначається економічним піднесенням Сатанова, пов'язаним з соціально-економічними реформами, які проводилися в Російській імперії упродовж 1860–1870-х рр. Найважливішою спорудою для економічного та містобудівного розвитку містечка на той час став цукровий завод. Варто згадати також лікарню, однокласне народне училище, будинок власниці цукрового заводу, водяний млин. Окрім того, в містечку у цей період діяли два шкіряних заводи, пивоварний, цегляно-черепичний, споруди яких не збереглися. Розвиток Сатанова гальмувався відсутністю залізничної колії, що суттєво обмежувало його економічний потенціал. Ймовірно, саме в цей час сформувалися межі території містечка, що майже незмінними залишалися до 1996 р., а колишні передмістя, що упродовж XVI – початку XIX ст. належали до Сатанова, були виділені в окремі села – Юринці, Покрівку, Спасівку тощо.

VIII етап – 20–30-ті рр. XX ст. Пов'язаний з наданням Сатанову статусу районного центру, що призвело до певних містобудівних перетворень, зокрема утворення нової центральної площі міста поруч із комплексом цукрового заводу. Площа була сформована будівлею райвиконкому, комплексом шкіл 1927–1936 рр., міським парком 1930–1931 рр. Водночас було знищено більшість культових споруд, а саме костел та дві церкви, розташовані на території історичного ядра містечка, що були значними містобудівними акцентами.

IX етап – друга половина 40–70-ті рр. XX ст. На цей період припадає післявоєнна відбудова Сатанова та подальший його економічний розвиток, основа якого – функціонування цукрового заводу. Тенденції містобудівного розвитку та пам'яткоохоронної справи у цей період були неоднозначними: з одного боку наявність цукрового заводу, його розбудова, збільшення потужностей – все це давало стабільне підґрунтя для економічного розвитку Сатанова, а також можливість будівництва житлових будинків та об'єктів соціально-культурної сфери (більшість з них є малоповерховими, за своїми об'ємними параметрами та архітектурним вирішенням добре вписаними у традиційне середовище), найбільш значним з яких був Будинок культури цукрового заводу 1967 р., а з

Синагога. 1514 р., 1532 р. Базарна площа, 5.

іншого – цукровий завод все більше наступав на територію замку, знищуючи його споруди (так, в описах замку ще післявоєнної доби згадуються 3 збережені вежі замку XVI–XVII ст., на даний час їх тільки дві); в черговий раз припинив свою діяльність Свято-Троїцький монастир, перетворений на склад, подібна доля спіткала й синагогу. Визначні архітектурні пам'ятки не утримувались в належному стані, поступово руйнуються. Історичну площу Сатанова, т.зв. Іваницький ринок, було спотворено будівлями, які не відповідають ані своїми масштабами, ані архітектурним вирішенням традиційному середовищу історичного населеного місця (зокрема, будинок універмагу 1970-х рр.).

Х етап – з 80-х рр. XX ст. і до сьогодні. Головна його особливість – розвиток Сатанова як курорту, завдяки виявленню мінеральної води «Збручанська» з надзвичайними лікувальними властивостями. Після закриття у 2003 р. цукрового заводу саме цей напрям став основою економіки селища міського типу. Як і попередній, цей період є неоднозначним. З одного боку – активний розвиток курортної зони у західній і північно-західній частині сучасної території Сатанова, що дає робочі місця та економічну основу його існування. З іншого – містобудівний розвиток центрального ядра селища переживає період стагнації: кількість жителів зменшилась, будинки покинуті господарями і поступово руйнуються (зокрема й ті, що мають історичне значення), розбираються на цеглу будівлі цукрового заводу, пам'ятки архітектури не утримуються в

належному стані, тим більше не реставруються, що загрожує повною втра-тою їх. Винятком є синагога оборонного типу, в якій у даний час відбуваються реставраційні роботи. Певні роботи з відновлення проводились і в Свято-Троїцькому монастирі, проте, як засвідчують натурні дослідження, не завжди з дотриманням норм пам'яткоохоронного законодавства (зокрема, відбудовані бані не відповідають архітектурним вирішенням та кольором загальній стилістиці будівлі, значно відрізняються від тих, що зображені на історичних фото кінця XIX – середини XX ст.). Зведена на місці зруйнованої Воскресенська церква не викликає заперечення щодо місця розташування та архітектурного вирішення (хоча це не є відтворенням в історичних параметрах та стилістиці), проте кольорове вирішення (зведена з яскраво-червоної цегли) робить її претендентом на роль мало не містобудівної домінанти, якою ніколи не був цей об'єкт. У зв'язку з розвитком селища як курорту, його територія була значно розширена за рахунок земель прилеглих сіл.

Аналізуючи території, які увійшли до складу земель селищної ради у 1997 р., слід звернути увагу, що в основному це незабудовані території, які в минулому належали до присілків Сатанова: сіл Юринців, Покровки, Спасівки та Сатанівської Слобідки. Названі приміські села зберегли статус сільрад та території своїх поселень (виняток становить Сатанівська Слобідка, її територія повністю увійшла до складу Сатанова).

Аналізуючи сучасну архітектурно-містобудівну ситуацію центральної частини Сатанова слід сказати, що розташована вона на західних схилах пагорбів лівого берега р. Збруч. Початки її формування сягають XV ст. – періоду заснування та формування «міста в мурах». Формування на даній території міської забудови відбулося насамперед завдяки специфічним природним особливостям – пологий схил мису, що спадав у західному напрямку до Збруча, з півночі та північного-сходу обмежувався важкодоступними ярами, дном яких текли потоки. Рельєф місцевості та конфігурація території, придатної для розвитку поселення, обумовили як загальне планування, так і розташування основних споруд.

Основними композиційними вузлами були замок та ансамбль ринкової площі. Вулична мережа була сформована розбивкою близьких до прямокутників кварталів, які розташовувалися по периметру ринкової площі.

Головним композиційним вузлом міста був замок, збудований у найвищій частині мису на високому та крутому березі Збруча. Вигідне топографічне розташування замку дозволило контролювати одночасно і підступи до міста з північно-східного, найбільш вразливого з точки оборони, боку.

Оборонні укріплення, які в XV–XVIII ст. охоплювали територію міста, були поєднані з замковими мурами в одну оборонну систему. Така структура поселення є характерною для епохи середньовіччя, коли значна територія

Свято-Троїцький монастир. Троїцька церква. 1654 р., вул. Монастирська, 27. поселення, маючи свою оборонну систему, часто завершувалася добре укріпленим дитинцем – остатнім прихистком в найскрутніші часи.

Планувальна структура історичної частини Сатанова, сформована на початку XV ст., упродовж століть залишалася незмінною, незважаючи на неодноразові нищення та руйнації. Такою вона збереглася до половини XIX ст., і з незначними змінами дійшла до нашого часу, втративши первісну забудову.

Серед найбільш значущих історичних споруд і комплексів, які зберігають своє містобудівне значення для смт. Сатанів, є наступні: міська брама, синагога, замок, а також Троїцька церква, келії з дзвіницею та в'їзна брама у складі комплексу Свято-Троїцького монастиря – усі мають статус пам'яток архітектури національного значення. Хронологічно згадані вище об'єкти були зведені у період з середини XV до середини XVIII ст. Вони вирішені у стилі бароко. Ще два об'єкти за видом «архітектура» (млин та особняк цукрозаводчиці) – є щойно виявленими об'єктами культурної спадщини, датованими кінцем XIX – початком XX ст.

Щодо стану збереженості вищезгаданих об'єктів, він залишає бажати кращого. Особливе занепокоєння викликають найдавніша кругла вежа замку (середини XV ст.) та міська брама (XVI–XVIII ст.), які перебувають в аварійно-

Свято-Троїцький монастир. Келії з дзвіницею. 1654 р., вул. Монастирська, 27.

му стані. У синагозі (XVI–XVIII ст.) тривають реставраційні роботи на кошти інвесторів. Свято-Троїцька церква Сатанівського монастиря, про що вже йшлося, частково відреставрована зі зміною маківки храму – реставрація, на нашу думку, була невдалою, оскільки частково змінила історичний вигляд об'єкта.

Історична забудова смт. Сатанова зазнала значних втрат. Це, зокрема, стосується визначних історичних споруд селища: не зберігся костел (XVI ст.), принаймні 2 православні церкви у межах «міста в мурах», які зазначені на планах кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст., з трьох в'їзних міських брам збереглася лише одна, але й та перебуває в аварійному стані. За останні 30–40 років була втрачена одна з башт замку (історично їх було п'ять) і на даний час їх залишилися (окрім округлої – середини XV ст.) дві – кінця XVI–XVIII ст.; практично не збереглися міські стіни, значною мірою втрачені замкові оборонні стіни. Історична забудова середмістя, зафіксована у 1932 р. співробітником Музею українського мистецтва П. Жолтовським, який приділяв дослідженню пам'яток, пов'язаних з історією євреїв в Україні чимало часу, та фотографом-аматором П. Мокроусом (у 1905 р.) [1], практично не збереглася. Лише кілька будівель на цій території можна датувати кінцем XIX – початком XX ст., решту, скоріш за все, зведено у післявоєнні роки. При цьому збережено мало-поверховий садибний тип забудови, будиночки зведені у подільських народних традиціях містобудування, архітектурні об'єкти добре вписані в ландшафт, що у поєднанні зі збереженою містобудівною структурою дозволяє говорити про наявність збереженого традиційного середовища в історичній частині смт. Сатанова.

Викладені вище етапи розвитку місцевості визначили її насиченість об'єктами культурної спадщини, які належать до різних історичних періодів та культур.

Нерухома культурна спадщина смт. Сатанова включає об'єкти археології, архітектури, історії, монументального мистецтва, садово-паркового мистецтва – як узяті на державний облік, так і щойно виявлені, а також ті, що були виявлені внаслідок інвентаризації і рекомендуються для внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

1. Архітектурна та містобудівна спадщина

На сьогоднішній день на території смт. Сатанів знаходяться 8 об'єктів, які перебувають на державному обліку як пам'ятки архітектури поодинокі чи у складі комплексів. Шість з них (міська брама, синагога, замок, а також Троїцька церква, келії з дзвіницею та в'їзна брама у складі комплексу Свято-Троїцького монастиря) є пам'ятками національного значення, дві (млин та особняк цукрозаводчиці) – щойно виявлені об'єкти культурної спадщини.

Натурними дослідженнями було виявлено ще ряд об'єктів на території смт. Сатанів, які пропонуються для внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Серед них:

1. будинок лікарні (початок ХХ ст.);
2. водонапірна башта (перша половина ХХ ст.);
3. колишня єврейська школа (1927 р.);
4. школа (1936 р.);

Свято-Троїцький монастир. В'їзна брама. ХVІІІ ст., вул. Монастирська, 27.

5. комплекс цукрового заводу (кінець XIX – початок XX ст.) у складі трьох корпусів;

6. житловий будинок (кінця XIX – початку XX ст.);

7. житловий будинок (кінця XIX – початку XX ст.);

8. печера Свято-Троїцького монастиря (XV ст.).

2. Археологічна спадщина

Сучасна територія смт. Сатанова була заселена з давніх часів. Про це опосередковано свідчать археологічні об'єкти, виявлені на цій території: доби неоліту, енеоліту (трипільська культура), бронзи, раннього заліза, черняхівської та давньоруської культури.

На жаль, територія смт. Сатанів з археологічної точки зору досліджена вкрай недостатньо.

Вищезгадані об'єкти виявлені під час розвідок, причому в різний період, починаючи з другої половини XIX ст., тому інформація про них дуже лаконічна, місцезнаходження більшості з них на цей час достеменно невідоме [2].

У Списках пам'яток культурної спадщини значиться лише один об'єкт за видом «археологія» на території смт. Сатанів – Троянів вал. Найбільш широкомасштабне і фахове обстеження земляних валів Середнього Подністров'я було проведене у 1980-х рр. експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом М.П. Кучери, на думку якого відтинок валу в межириччі Збруча-Смотрича, що проходить неподалік від Сатанова, відноситься до періоду побутування на цих землях культури фракійського гольштадту наприкінці доби бронзи – початку доби раннього заліза [3]. Зводилися вони з метою захисту племен, городища яких розташовувались на захід від р. Збруч, від скіфської експансії (VII–VI ст. до н.е.) [4]. Натурними дослідженнями було з'ясовано, що на території смт. Сатанова відтинок валу був зруйнований під час будівництва відстійників у 50–60-х рр. XX ст. Далі вал продовжується за територією відстійників, але це вже територія Юринської селищної ради.

Під час проведення археологічної експертизи земельних ділянок у процесі їхнього відведення під будівництво спортивно-оздоровчого гірськолижного комплексу, міні-ГЕС із зоною відпочинку – було виявлено низку археологічних об'єктів. Зазначені вище земельні ділянки розташовані в районі Сатанівської Слобідки та у північно-західній частині Сатанівської селищної ради. На ділянках було відкрито культурний шар доби енеоліту, бронзи, раннього залізного віку, давньоруської культури. В районі Сатанівської Слобідки виявлено матеріали пізньопалеолітичної стоянки та монастирське кладовище з залишками поховань та кам'яних хрестів [5].

Головний висновок, до якого спонукають результати археологічної експертизи, – надзвичайно велика насиченість території Сатанівської селищної ради археологічними об'єктами різних хронологічних періодів і культур та

величезний потенціал цієї території в науковому та культурному плані. Саме тому, території виявлених під час археологічної експертизи об'єктів, а також територію замку та Свято-Троїцького монастиря, існування яких засвідчено письмовими джерелами принаймні з XV–XVI ст., пропонується віднести до зони охорони археологічного культурного шару 1-ї категорії з можливою подальшою постановкою їх на державний облік як пам'яток археології, решту території селищної ради – до зони охорони археологічного культурного шару 2-ї категорії.

3. Об'єкти культурної спадщини за видом «історія»

На сьогоднішній день на території смт. Сатанів знаходяться 5 об'єктів, які перебувають на державному обліку як об'єкти культурної спадщини за видом «історія». Три з них – пам'ятки місцевого значення, два – щойно виявлені об'єкти культурної спадщини.

Одна з пам'яток присвячена подіям Національно-визвольної війни 1648–

Пам'ятник жертвам визвольної війни 1648–1654 рр. 1653 р., вул. Лікарняна, 18.

1657 рр., які залишили глибокий слід в історичному та містобудівному розвитку Сатанова. В цей період місто неодноразово грабувалося та розорялося як козацькими, так і польським військами. У серпні 1648 р. війська Б. Хмельницького здобули перемогу над польським військом М. Потоцького і М. Калиновського, яке вирушило на придушення повстання. Серед відомих козацьких ватажків у цих місцях діяли М. Кривоніс, І. Богун. Неодноразово війська брацлавського полковника Д. Нечая стояли під Сатановом. У 1653 р. Свято-Троїцький монастир відвідав гетьман Б. Хмельницький. У грудні того ж року він вирушив через Сатанів, Вінницю, Немирів до Переяслава.

У цей період було знищено майже половину населення Сатанова. За легендою, в пам'ять про ці трагічні події, у 1651 р. власником містечка гетьманом Синявським був встановлений пам'ятник – «Скорботний Ісус», що плаче над Сатановом. Його розташовано неподалік міської лікарні, на пагорбі, між двома приватними будинками. На чотириметровій колоні встановлено фігуру скорботного Ісуса. Наприкінці XIX ст. пам'ятник був розташований поруч з Городоцькою брамою міста [6]. На теперішнє місце його, вірогідно, встановили на початку XX ст., коли було знесено вищезгадану браму та почала формуватися площа перед цукровим заводом. Нове місцерозташування пам'ятника визначено розташуванням Юринецького Волосного правління, до якого адміністративно належав Сатанів і до якого було перенесено скульптуру «Скорботний Ісус». У Центральному державному історичному архіві України є опис цього пам'ятника та його місцезнаходження: «Каменная статуя Спасителя в ограде Юринецкого Волосного правления, построенная бывшим владельцем Синявским на том месте, где казнили христиан-малороссов, в память освобождения Сатанова от опалы в 1651 году» [7].

Дві пам'ятки Сатанова, що перебувають на обліку, належать до періоду Другої світової війни: пам'ятник воїнам-землякам і братська могила радянських воїнів та підпільників.

Місто було визволене 26 березня 1944 р. військами I-го Українського фронту, 271-ої стрілецької дивізії. Під час боїв загинуло понад 280 воїнів радянської армії.

У 1947 р. останки воїнів, загиблих в період з 12 березня по 1 квітня 1944 року при визволенні Сатанова та сіл Веселець, Зверхівці, Іванківці, Кам'янка, Липівка, Олександрівка, Примакове, Соломна, Турчинці, Хоптинці від німецьких загарбників, були перепоховані до братської могили, розташованої на території Сатанова. Серед похованих – Герой Радянського Союзу сержант Павло Олексійович Макаров.

Первісно на могилі був встановлений дерев'яний обеліск з п'ятикутною зіркою. Сучасний пам'ятник існує з 1947 р. У 2008 р. проведено його реконструкцію – замінено постамент та меморіальні плити.

Залізобетонна скульптура радянського воїна з автоматом та прапором в руках заввишки 3 м встановлена на чотирикутному постаменті з цегли, облицьованому плитами з габро, та триступінчатому цоколі. На постаменті меморіальний напис: «Вечная слава героям, павшим в борьбе за свободу, независимость нашей Родины» та меморіальна дошка, присвячена П. Макарову: «Герой Советского Союза сержант Макаров Павел Алексеевич». Перед пам'ятником встановлено постамент, де влаштовано меморіальну плиту з прізвищами похованих. Навколо братської могили влаштовано огорожу – залізобетонні стовпчики з ланцюгом між ними.

Пам'ятник воїнам-землякам розташований на вул. Б. Хмельницького, 41. Його встановлено на честь мешканців селища. На фронтах війни загинули 56 воїнів – мешканців Сатанова та 18 учасників Сатанівської підпільної організації.

Пам'ятник встановлений у 1967 р. Виконаний із залізобетону. Складається з обеліску трикутної форми заввишки 6 м, увінчаному п'ятикутною зіркою, стели розміром 1,2×3 м з прізвищами загиблих земляків та трьох меморіальних плит. Перша плита містить напис: «Вечная слава воинам-односельчанам, погибшим на фронтах Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.», друга з написом: «Учасникам Сатанівської підпільної організації, розстріляним фашистськими окупантами 1942 р. Їх імена вічно житимуть в пам'яті сатанівчан», третя плита містить прізвища загиблих підпільників міста. Пам'ятник встановлено на цегляному постаменті. Територію довкола пам'ятника огорожено. З боку вул. Б. Хмельницького до пам'ятника влаштовано доріжку з тротуарної плитки.

У місті розташоване старе єврейське кладовище, що знаходиться на високому пагорбі і тягнеться майже на півкілометра вздовж річки з півдня на північ. Некрополь є пам'яткою історії місцевого значення. Можна сказати, що це кам'яний літопис єврейської общини міста.

Найбільш ранні поховання відносяться до середини XVI ст. (перші згадки про євреїв Сатанова датовані у польських документах 1565 роком). Найбільш ранне із виявлених зображень відноситься до 1576 р. [8] Наступні за хронологією 15 стел датовані першою половиною XVII ст. За період Національно-визвольної війни 1648–1657 рр. та наступний період Руїни єврейську общину було майже знищено. Надгробків другої половини XVII ст. не виявлено. Значна кількість стел початку XVIII ст. свідчить про відродження общини в цей час. У Сатанові почали селитися вихідці з таких міст як Варшава, Львів, Рогатин, Кременець, Тарноруда. Про це свідчать епітафії на стелах. Найбільше надгробків – мацевів – збереглося з кінця XVIII – початку XIX ст.

Млин. Кінець XIX ст., вул. Бузькова, 15.

Найбільш ранні пам'ятки являють собою прямокутні стели без декору. Надробки першої половини XVII ст. розташовані компактно. В нижній частині мацеву розміщено епітафію, у верхній – рельєфи з декоративним зображенням: ритуальну менору, складені у молитві руки, грифонів, левів, єдинорогів, оленів, виноградні грона, дерево з плодами, інші символічні зображення. У 1750–1780-ті рр. художнє мистецтво різьблення по каменю досягає своєї вершини. Наприкінці XVIII ст. з'являються місцеві школи та стилі у створенні нагробних пам'ятників і кам'янорізної справи взагалі. Але на початку XX ст. зображення виконуються за шаблоном, вони стають більш плоскими й спрощеними, що свідчить про занепад у минулому високого мистецтва.

На єврейському кладовищі знаходиться могила мирних жителів, яка належить до періоду Другою світової війни. Після визволення міста у 1944 р. у підвалі будинку, розташованого у центрі селища, були знайдені понад 200 тіл жінок, дітей і людей похилого віку. Наприкінці 60-х років XX ст. останки були перепоховані на території кладовища. У 2000 р. на могилі встановили залізобетонний надгробок (0,28×1,98×1,00 м) з гранітною плитою (0,5×0,5 м) та написом: «Тут поховані 286 мешканців Сатанова жорстоко закатованих німецько-фашистськими загарбниками в травні 1942 року Ліпцен Сара, Поліна з дитиною, Ліпцен Марат. Від сумуючого сина і брата Володимира».

Під час архівних, бібліографічних досліджень та натурних обстежень було виявлено низку об'єктів культурної спадщини Сатанова, які мають значну історико-культурну цінність та пов'язані не тільки з історією селища, а й країни в цілому.

Особняк. Кінець XIX ст., вул. Бузкова, 125.

До комплексу Свято-Троїцького монастиря входять Троїцька церква, келії з дзвіницею та в'їзна брама з огорожею, які є пам'ятками архітектури національного значення. Монастир був заснований у двох верстах на південь від Сатанова. Достовірна дата заснування невідома. Монастир веде свій початок від печер, розташованих біля підніжжя гори, де була заснована обитель. Згодом для богослужінь в печері було влаштовано Троїцьку церкву. Печери слугували також місцем поховань. У 1930-х рр. під час досліджень були знайдені останки, датовані XI ст. Зважаючи на визначну історичну цінність даного об'єкту необхідні подальші дослідження з метою постановки печер на облік.

Неподалік монастиря на території с. Сатанівська слобідка (нині включена до території смт. Сатанів) розташована братська могила жертв фашизму. Пам'ятник увічне пам'ять воїнів, загиблих в період Другої світової війни. На постаменті встановлено фігуру воїна на повний зріст, до нього тулиться маленька дівчинка. Біля підніжжя постаменту встановлено меморіальні дошки з іменами загиблих воїнів.

На міському кладовищі розташована могила гвардії старшого лейтенанта Василя Івановича Харкуці. Він народився 5 березня 1957 року в Сатанові. В. Харкуці загинув в Афганістані 16 жовтня 1983 року (згорів у збитому вертольоті Мі-8).

Перелічені вище об'єкти пропонуються для внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України.

4. Об'єкти культурної спадщини за видом «монументальне мистецтво»

На державному обліку у смт. Сатанові перебуває один об'єкт культурної спадщини – пам'ятник П.О. Макарову¹, який за видовою приналежністю відноситься до пам'яток монументального мистецтва місцевого значення, який розташований на вул. Леніна, 52, у межах однієї з центральних площ селища, сформованої у 30-х рр. XX ст. Пам'ятник відкритий у 1967 р. Залізобетонний бюст П. Макарова встановлено на цегляному постаменті та двоступінчатому цоколі. З фасадного боку постаменту влаштовано напис: «Герой Радянського Союзу Макаров П.А. 1921–1944». Автор пам'ятника – скульп. А. Борисенко.

¹П.О. Макаров (10.11.1921–24.03.1944) – радянський артилерист, сержант, Герой Радянського Союзу (1944). З 1942 р. – командир гармати 7-го стрілецького полку 24-ої стрілецької дивізії (відомої ще як Залізна дивізія) 18-ої армії Першого Українського фронту. В ході Проскурівсько-Чернівецької операції Першого Українського фронту 24 березня 1944 року протинник намагався прорватися по шосе Сатанів – Гусятин в районі села Іванківці Городоцького району Хмельницької області. В ході запеклих боїв П. Макаров загинув і був похований у братській могилі в с. Іванківці. Був нагороджений орденом Леніна, медаллю. Звання Героя Радянського Союзу Указом Президії Верховної Ради СРСР від 23 вересня 1944 року йому було присвоєно посмертно. На його честь названо вулиці в селищі Сатанів Городоцького району та селищі Суда Череповецького району Волгоградської області. Меморіальні дошки встановлено в м. Череповець та в с. Рязань Череповецького району Волгоградської області на будинку, де він народився. У лютому 1965 р. постановою Ради Міністрів Української РСР Сатанівській середній школі присвоєно ім'я Героя Радянського Союзу Павла Макарова.

5. Об'єкти культурної спадщини за видом «садово-паркове мистецтво»

На цей час на території смт. Сатанів на обліку перебуває одна пам'ятка садово-паркового мистецтва національного значення – «Сатанівська перлина».

Розташований парк на північно-західній околиці селища. Його було закладено Городоцьким дослідно-експериментальним заводом як базу відпочинку та рекреаційну зону у 1984 р. Дендрофлору парку представляють 400 видів і форм дерев та кущів, трав'янистих рослин екзотичного походження. На території парку є три джерела мінеральної води. Варто зазначити, що паркові насадження, які піросли за 20 років, почали перекривати панорами на замок, який з давніх часів був домінуючим у краєвиді Сатанова. Окрім того, коренева система дерев може руйнувати підвалини замкових споруд, що є вкрай небезпечним.

Парк розташовано на досить стрімкому схилі лівого берега р. Збруч, отже до панорам парку включено краєвиди численних вигинів річки. Розпланування нерегулярне.

Підсумовуючи, можна сказати, що нерухома культурна спадщина смт. Сатанів багата та розмаїта, що створює, з одного боку, типовий культурний ландшафт подільського містечка, з іншого – формує саме його неповторний оригінальний образ, а також становить потужний туристичний та рекреаційний потенціал цього селища (у додаток до бальнеологічного). Усе зазначене вище робить

Некрополь єврейський. XVI–XIX ст., вул. Курортна.

актуальним затвердження та впровадження в дію «Історико-архітектурного опорного плану смт. Сатанів Хмельницької області з визначенням меж та режимів використання зон охорони пам'яток та історичних ареалів», метою розробки якого і було забезпечення збереження як окремих пам'яток та об'єктів культурної спадщини, так і традиційного середовища смт. Сатанів.

Джерела та література

1. Таранушенко С.А. Місто Сатанів Подільської губернії / Таранушенко С. ; Харківський приватний музей міської садиби. – Х., 2012.
2. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии / Сецинский Е. – М., 1901. – С. 5–6.
3. Кучера М.П. «Траянові» вали Середнього Подністров'я / Кучера М.П. // Археологія. – 1992. – № 4. – С. 43–54.
4. Там само. – С. 52.
5. Висновок про проведення наукової археологічної експертизи земельної ділянки № 314-18/05-00000789 від 13.06.2013 р.
6. Satanów // Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich / nakł. F.Sulimierskiego, W. Walewskiego. – Tom X (Rukszenice – Sochaczew). – Warszawa, 1889. – S. 336–339.
7. Центральний державний історичний архів у м. Києві, ф. 442, оп. 642, спр. 199, арк. 14.
8. Сто еврейских местечек Украины. Исторический путеводитель / Авт.-сост.: В. Лукин, Б. Хаймович ; Иерусалим. центр документирования наследия диаспоры ; Ин-т исследования еврейской диаспоры при Петербург. еврейском ун-те. Вып. 1 : Подолія ; 2-е изд. – Иерусалим ; СПб., 1998. – С. 195.

Томилович Л.В., Ерзина И.В., Гайда Н.П., Фичук Э.В. Проблемы исследования и сохранения объектов культурного наследия пгт Сатанов (Хмельницкая обл.)

Статья посвящена историко-градостроительным исследованиям одного из древнейших населенных пунктов Подолья – Сатанову, который впервые упоминается в письменных источниках уже в начале XV в. Первым этапом такого изучения являются натурные исследования, предполагающие проверку наличия и современного технического состояния объектов культурного наследия, находящихся на государственному учете, выявление объектов, имеющих историческую, архитектурную, культурную ценность и заслуживающих постановки на государственный учет, а также анализ традиционной среды исторического населенного места. Результатом этой работы стал историко-архитектурный опорный план с определением границ и режимов зон охраны памятников, а также исторического ареала пгт. Сатанов.

Ключевые слова: инвентаризация, Сатанов, Подолье, культурное наследие, традиционная среда, памятники.

Tomilovych L.V., Yezina I.V., Hayda N.P., Fichuk E.V. The problems of the study and preservation of the heritage of the Sataniv (Khmelnyskiy Region)

The article is devoted to the historical and urban planning study of one of the oldest settlement – Sataniv, which was first mentioned in written sources already in the beginning 15 century. The first stage of this study are the full-scale study, involving checks for and modern technical condition of cultural heritage, identification of objects of historical, architectural, cultural value and analysis of the traditional environment of the historic residential areas. The result is scientific of documents to the definition of the boundaries of protection zones and modes of use of historic areas, protection zones of monuments of settlement Satan.

Key words: inventory, Sataniv, Podillya, cultural heritage, traditional environment, monuments.

Подано до друку: 14.11.2016 р.